

ISSN 1301-1197

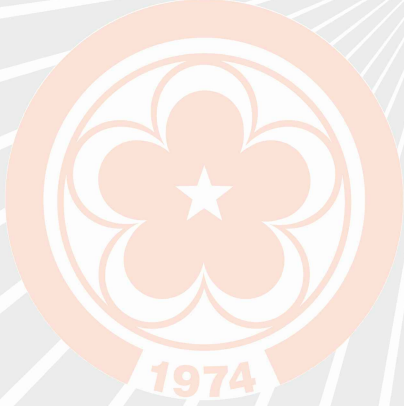

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

CÜİFD
XIX/1
2015

جامعة الجمهورية
مجلة كلية الإلهيات
سيواس / تركيا
XIX/1 - 2015

Cumhuriyet University
Journal of Faculty of Theology
(CUJFT)

XIX/1 - 2015

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

CÜİFD, XIX/I • Haziran 2015 (2015/I)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

ISSN 1301 – 1197

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)
Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

Sayı: XIX/I (Haziran 2015) ISSN: 1301-1197

Sahibi/ Owner

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN (Dekan)

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Sami ŞAHİN

Editör / Editor in Chief

Doç. Dr. Ömer ASLAN

Editör Yardımcıları / Associate Editor

Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR - Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ - Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ünal KILIÇ, Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN, Doç. Dr. Sami ŞAHİN, Doç. Dr. Ömer ASLAN,
Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL, Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR, Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM,
Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ

Danışma ve Hakem Kurulu / Advisory Board

Danışma Kurulu: Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN (Marmara Ü.), Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ (Necmettin Erbakan Ü.), Prof. Dr. B. Ali ÇETİNKAYA (İstanbul Ü.), Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN (Gaziantep Ü.), Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hakkı AYDIN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Âlim YILDIZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ali AKSU (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet BAKTIR (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hasan KESKİN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Metin BOZKUŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali AVCU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Mustafa KILIÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Durmuş TATLILIOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. M. Fatih GENÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Süleyman KOÇAK (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abubekir S. YÜCEL (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÖZTEPE (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Rıza BAKIŞ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abdullah PAKOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR (Cumhuriyet Ü.)

Hakem Kurulu: Prof. Dr. Zekeriya PAK (Sütçü İmam Ü.), Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN, (Erciyes Ü.), Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. M. Zeki AYDIN (Marmara Ü.), Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM (Ankara Ü.), Prof. Dr. Ömer KARA (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Galip YAVUZ (Marmara Ü.), Prof. Dr. Yusuf DOĞAN (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. A. Osman KURT (Yıldırım Beyazıt Ü.), Doç. Dr. Dursun Ali AYKİT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Kamil KÖMÜRCÜ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Şaban ERDİÇ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYAPINAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hasan ÖZALP (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. İrfan KAYA (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Asiye AYKİT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hatice ACAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Âdem CİFTÇİ (Cumhuriyet Ü.)

Sayı Hakemleri / Advisors for Issues

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yönergesi gereğince CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde "Çift Taraflı Körleme Sistemi (Double Blind)" kullanılır. Hakemler makale yazarını; yazarlar da hakemleri öğrenemez. Çift taraflı körleme ilkesini bozmamak amacıyla hakem listesi yılın son sayısında dergi sayı ayırımı yapılmadan toplu olarak yayımlanır. →

Redaksiyon ve Dizgi/ Redaction and Interior Design
Yrd. Doç. Dr. Abdullah Demir

Sekreteryaya / Secretary
Burcu DEMİR - Faruk ÖZ - Kadir AYDIN

Adres/ Address
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sivas
ilahiyat@cumhuriyet.edu.tr
Tel: (0346) 219 12 15/16 Fax: (0346) 219 12 18
http://dergi.cumhuriyet.edu.tr/cumuilah/index

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, hakemli ve bilimsel bir süreli yayın organıdır. Yılda iki sayı (Haziran - Aralık) olarak yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.

Basım Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date
Rektörlük Basımevi, Sivas, 15 Haziran 2015

Hakem süreci sonunda *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde* yayımlanmasına karar verilen makaleler, ayrıca "iThenticate" adlı intihali engelleme programında taranarak kontrol edilmektedir.

Dergimiz; Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası, İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası: <http://makaleler.mkutup.gov.tr/>

İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı: <http://www.isam.org.tr/>

Türk Eğitim İndeksi: <http://www.turkegitimindeksi.com/>

KUR'AN'A GÖRE ÜSTÜNLÜK DUYGUSUNUN DÜŞÜNCE VE DAVRANIŞLARA ETKİLERİ

Harun SAVUT *

Özet: Üstünlük duygusu insanın tüm davranışlarını etkisi altına alan, düşünce ve davranışlarda sapmalara sebep olan bir tavidir. Doğruyu kendisini merkeze koyarak değerlendiren insanın tüm kutsalı yine kendisi olur. Şayet çevredekiler bu kutsalı onaylarsa kabul edilir ve değer görürler. Aksinin sözü konusu olduğu durumlarda ise karşı durulması gereken düşman şeklinde algılanırlar. Bu ise akli melekelerin önünde set oluşturan, doğru düşünmeyi negatif yönde etkileyen, bu sebeple de yanlışları tetikleyen bir durumdur. Bunun neticesinde hakkın kabulü zorlaşır, hatta imkansız bir hal alır. İnsanı kendi algısı ile çelişen gerçekleri, doğruları inkara sürükler. Benlik kaynaklı bu savrulma küfür ve şirkin kapılarını açar. Bu makalede üstünlük hissini yol açtığı algı ve düşünme hatalarıyla tebarüz eden kişilerin düşüncelerinde ortaya çıkan savrular, yanlışlıklar analiz edilmiştir. Üstünlük algısının gerekçelendirilmesinde kişi veya toplumun sahip olduğu imkanların rolü değerlendirilmiştir. Üstünlük hissini neden olduğu tahammülsüzlük ve algı kapanması üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kibir, Küfür, Narsizm, Düşünme, Akıl.

THE EFFECTS OF FEELING SELF-SUPERIOR TO THOUGHTS AND BEHAVIORS FROM THE PERSPECTIVE OF THE HOLY QURAN

Abstract: Feeling superiority, under the influence of all human behavior is a behavior that causes deviation in thinking and behavior. People who evaluate the truth by placing himself as a center, their sacred value will be only themselves. His surroundings are acceptable and valuable only they if they confirm the holiness of his thinking. Otherwise, they are perceived as enemies to be dealt against. This is a condition that triggers wrong thinking, a burden to forming mental faculties and affects reasoning negatively. As a result, the acceptance of the truth is difficult, or even impossible. People's contradiction

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (harun.savut@gmail.com).

Bu makale, iThenticate adlı intihali engelleme programında taranmış ve orijinal olduğu tespit edilmiştir.

with their own perception of the facts leads them to the denial of the truth. This self-induced drift opens the door to the blasphemy and the polytheism. In this article, examples of the sense of superiority that led to the perception and ill thinking is presented. The Holy Quran analyses the mind of people who went astray as a result of their ill-minded arrogance and denial. It also evaluates the role of opportunities that deniers had as a person or a society. Further, the article focuses on the intolerance and the blockage of perception caused by the feeling of superiority.

Key Words: Arrogance, Blasphemy, Narcissism, Thinking, Logic.

Giriş

Kişinin kendisini layık olmadığı bir makamda görmesi,¹ kendinde olmayan bir üstünlüğü varmış gibi göstermesi buna bağlı olarak nefsinin diğer insanlardan üstün kabul etmesi² şeklinde tanımlayabileceğimiz üstünlük duygusu/kibr,³ Kur'an'ın zemmettiği bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de üstünlük duygusunu ifade için farklı kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimelerden en yaygın olarak kullanılanlar کبر (k-b-r) kökünden türeyen lafızlardır. Türevleriyle birlikte büyülenme, büyüklük taslama, kendini üstün kabul edip insanların en iyisi, en üstünü görme, büyük olmak isteği, böbürlenme ve bunlara bağlı olarak başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunmak anlamına gelmektedir.⁴ Lafzın ayetlerde تَكْبُرُ (tekebbür) ve اِسْتِكْبَارُ (istikbâr) kalıplarında kullanımı, kula yakışmayan olumsuz üstünlük duygusunu ifade etmektedir.⁵ Üstünlük duygusunun ifadesi için kullanılan bir terim de غنى (ğ-n-y) kökünden türetilen

¹ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk Ahlak Eğitimi*, trc. Abdulkadir Şener, İstanbul: Büyüyen Ay Yay., 2013, s. 219.

² Er-Rağîb el-İsfehânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1996, s. 697.

³ Bkz. Cemaluddîn İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414, V, 125-131; Muhammed b. Yakub Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005, s. 468; Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, b.y., Dâru'l-Hidâye, ts., V, 54-55.

⁴ Bkz. Muhammed b. Ahmed Ebû Mansûr, *Tehzîbu'l-Luğa*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2001, X, 119-122; İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâhu Tâcu'l-Luğati ve Sihâhu'l-Arabî*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987, II, 801-802; Ahmed b. Fâris, *Mücmelü'l-Luğa li'bnî Fâris*, thk. Zühayr Abdülmuhsin, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1986, s. 776; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 125-131; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 468; Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, V, 54-55.

⁵ el-Bakara 2/34, 87; en-Nisâ 4/172, 173; el-Enâm 6/93; el-A'râf 7/13, 36, 40, 48, 75, 76, 88, 133, 146; Yûnus 10/75; İbrahim 14/21; el-Mû'minûn 23/46; el-Furkân 25/21; el-Kasas 28/39;

استغنى (istiğnâ) fiilidir. Kendini her konuda yeterli görme anlamını taşıyan kelime, sahip olunan imkanlar sebebiyle bir şeye ihtiyaç hissetmeme, başkalarına muhtaç olmamayı ifade eder.⁶ Ayetlerde bu lafız ile özellikle inkarcıların kendilerini büyük görerek Allah'a ihtiyaç hissetmedikleri vurgulanır.⁷ Bunların dışında ayetlerde; büyüklenip haddi aşmak, itaat etmemek⁸ anlamında عتو (utuvv),⁹ yücelik, ululuk, büyüklük¹⁰ hissiyle kibirlenmek¹¹ anlamında علو (uluvv),¹² kibirlenerek reddetmek¹³ anlamında استنكاف (istinkâf),¹⁴ büyüklenen, kendini üstün gören mütekebbir¹⁵ anlamında فخور (fehûr),¹⁶ öğünme, gurur ve kendini beğenmeyle birlikte etrafıyla yarışa girişip akraba ve yakınlarına bile tenezzül etmeyen¹⁷ anlamında مختال (muhtâl),¹⁸ ölçüyü aşacak şekilde sevinerek¹⁹ kibirle yürümek²⁰ anlamında مرح (merah),²¹ zorbalık yapan,²² başkalarının hukukunu hiçe sayarak adam öldüren,²³ Allah'a ibadetten kaçınan²⁴ anlamında جبار (cebbar)²⁵ kelimeleri kullanılmıştır.

el-Ankebût 29/39; Sebe 34/31, 32, 33; Sâd 38/74, 75; ez-Zümer 39/59; Ğâfir 40/47, 48, 60; Fussilet 41/15, 38; el-Câsiye 45/31; el-Ahkâf 46/20; Nûh 71/7; el-Müddessir 74/23.

⁶ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, XV, 135-140.

⁷ Bkz. Abese 80/5; el-Leyl 92/8; el-Alak 96/7.

⁸ Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, 1979, IV, 225.

⁹ el-A'râf 7/77, 166; el-Furkân 25/21; ez-Zariyât 51/44; el-Mülk 67/21.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, XV, 83-90.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî, Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964, X, 214.

¹² el-İsrâ 14/4; en-Neml 27/14.

¹³ Ebû Mansur, *Tehzîbu'l-Luğa*, X, 154.

¹⁴ en-Nisâ 4/172, 173.

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 49.

¹⁶ en-Nisâ 4/36; Hûd 11/10; Lokmân 31/18; el-Hadîd 57/23.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 228.

¹⁸ en-Nisâ 4/36; Lokmân 31/18; el-Hadîd 57/23.

¹⁹ Ebû Mansûr, *Tehzîbu'l-Luğa*, V, 34.

²⁰ el-Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, X, 260.

²¹ el-İsrâ 14/37; Lokmân 31/18.

²² Kâf 50/45.

²³ eş-Şuarâ 26/130.

²⁴ Meryem 19/14, 32.

²⁵ Ebû Mansûr, *Tehzîbu'l-Luğa*, XI, 41.

Diğer insanlardan üstün olduğunu düşünen kişiler, kendi zihinsel ve fiziksel özelliklerine veya yetilerine gerçeğe uymayan aşırı, abartılı bir önem verirler, kendilerinin özel olduklarına inanır ve öyle davranırlar.²⁶ Allah insanı en güzel surette yaratmış,²⁷ ona türlü ikramlarda bulunmuş, onu yarattığı varlıkların pek çoğuna üstün kılmış,²⁸ mahlûkatı onun emrine amade kılmıştır.²⁹ Buna karşılık olarak ise insandan Rabbinin hukukunu tanıyarak kulluk görevlerini yerine getirmesini istemiştir.³⁰ Fakat kendini beğenme duygusunun kesifleşmesi durumunda kişi, Allah'a karşı da büyülenerek bu temel görevini unuttur ve O'na boyun eğip kulluk etmeyi kendine yediremez.³¹

Yaratılıştan verilen özelliklerin yanında Allah tarafından insana bahsedilen bazı özel meziyetler, hayatta sağlanan kimi başarılar insanı, kendinin hemcinslerinden daha üstün olduğu düşüncesine sürükleyebilir. Ortaya çıkan bu negatif duygular ıslah edilmezse kişinin tüm karar verme ve düşünme mekanizmasına etki ederek insan için bir ön kabul haline gelir. Bu düşünce bir ön kabul haline dönüştüğünde ise, insanın tüm algısını etkileyerek yanlısamlara yol açar. Fikri düzlemde mantık hatalarını tetikleyerek akli olmayan işlere sebebiyet verir. Kur'an-ı Kerim'de söz konusu hataların farklı tezahürlerinden bahsedildiğini söylemek mümkündür. Bunlar kişilerin buldukları konum, sahip oldukları imkanlar nispetinde farklılık arz etmektedir.

1. Üstünlük Duygusu ile Öne Çıkan Kişiler ve Mantık Hataları

1.1. Şeytan

²⁶ İsa Özel, "Kur'an Ekseninde Narsizim ve Din", *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2013, cilt: VI, sayı: 28, 248-268, s. 253.

²⁷ et-Tîn 95/4.

²⁸ el-İsrâ 17/70.

²⁹ İbrâhim 14/32-33; en-Nahl 16/12, 14; el-Hacc 22/37, 65; Lokmân 31/20; el-Câsiye 45/12-13.

³⁰ ez-Zâriyât 51/56.

³¹ Mustafa Çağrı, "Kibir", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 562-563, s. 562.

Ateşten yaratılan şeytan³² Allah tarafından meleklerin arasına konulmuştu.³³ Müfessirlerin beyanına göre Allah Hz. Adem'i yaratana kadar şeytanı bir imtihana tabi tutmamış, ona nefsanî arzuları ile çelişen bir şey emretmemişti. Emri ilahî ile nefsin arzularının çatışacağı bir durumun bulunmaması sebebiyle de şeytan meleklerle aynı ibadetleri yapabilmiş, isyana düşmemiş ve meleklerle refakat edebilmişti.³⁴ Allah, Adem'i yaratıp melekleri ve onlarla birlikte bulunan şeytanı Adem'e secde ile mükellef kılınca, bahşedilen imkanları kendisinin ayrıcalıklılığına yoran şeytan, büyülenerek bu emre karşı çıkmış ve secde etmemişti.³⁵

"Allah şeytana; "Sana emrettiğim zaman seni secde etmekten meneden nedir?" diye sordu. Şeytan; "Ben ondan daha hayırlıyım, beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın."³⁶ şeklinde cevap verdi. Şeytan kıyas yaparak kendisinin üstün olduğu sonucuna varmıştı. Onun düşüncesine göre ateş, yanarken yükselmesi, topraktan daha üstte bulunması ve hafifliği sebebiyle çamurdan hayırlıdır,³⁷ hayırlıdan yaratılan da hayırlıdır. Buna göre ateşten yaratılan şeytan Adem'den hayırlıdır. Bu akıl yürütme mantikî görünse de hatalarla dolu fasid bir kıyastır. Şeytan kurduğu cümlede doğru olan, "beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın" öncülünü kullanarak yanlış olan "ben ondan hayırlıyım" hükmüne varmak istemiştir. Şeytan Adem'de toprak kendinde ise ateşten başka bir özellik görmeyerek meşiyetleri, üstünlüğü, izzeti verenin sadece Allah olduğunu unutmuştur. Adeta Allah'ı maddeye mahkum farz etmiştir. Cevherler arasında benzerlik bulunduğunu, tüm cevherlerin Allah tarafından yaratıldığını, ateş ve toprak cevherlerini birbirinden farklı kılanın da yine Allah olduğunu gözden kaçırmıştır.

Şeytan bu tavriyle Hz. Adem'in yaratılışındaki üstün özelliklere bigane kalmıştır. Allah'ın şu hitaplarında bu özelliklere işaret edilmiştir: **إِنِّي**

³² A'râf 7/12; Sâd 38/76. Hadisler için bkz. İbn Haccâc Ebu'l-Hasen Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts., Zühd ve'r-rekâik, 10; Ahmed b. Hanbel Ebu Abdillâh eş-Şeybânî, *Musnedü el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnaût, Muessesetu'r-Risale, 2001, XLII, 109; XLII, 216.

³³ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Teşîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme, b.y., Dâru Tîbe, 1999, V, 167-168.

³⁴ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, b.y., Eser Neşriyat, 1979, III, 2131.

³⁵ el-Bakara 2/34; el-A'raf 7/11; el-Hıcr 15/29-31; el-İsrâ 17/61; Sâd 38/71-74.

³⁶ el-A'râf 7/12.

³⁷ el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 110.

فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ³⁸، جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً
يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ³⁹، “Biçimini düzeltip ona ruhumdan üflediğim zaman...”,³⁹ رُوحِي
لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ “Ey İblis ellerimle yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir?”⁴⁰
Allah’ın bu sözlerinde, *halife, ruh, Allah’ın eliyle yaratılma* nitelikleri öne çı-
karılarak Adem’in hilkatindeki şeref ve hikmete vurgu yapılmıştır.⁴¹ Şey-
tan yaptığı kıyasta hata etmiştir çünkü Allah Adem’e secdeyi ona ruh üf-
lendikten sonra emretmiştir. Ruh ise topraktan değildir.⁴²

Şeytanın düştüğü hatalardan birisi de nefsinde hasıl olan bilgiyi Hakk Teâlâ’dan gelen bilginin önüne geçirmesidir. O, yukarıda bahsetti-
ğimiz kıyası yapmış, bunun neticesinde de bir hükme varmıştır. Kıyasın
amacı zorunlu sonuca⁴³ yani doğru bilgiye ulaşmaktır. En doğru bilgi ise
Allah’tan gelen bilgidir. Bunun için kıyas nassın bulunmadığı durumlarda
söz konusudur. Nassın bulunduğu yerde kıyas ve ictihad kabul edilmez.
Nassa muhalefeti sebebiyle isyana sürükleyen kıyas ise merduttur.⁴⁴ Şey-
tanın kıyas yapmadaki amacı ise hakkı ortaya çıkarmak değil, kendisinin
üstünlüğünü ispatlamaktır. Aslında o, nefsanî dürtüsüne ilim süsü vermiş
ve kendi içinde şekillendirdiği kurguyu Allah’ın emrini çiğnemesinin ge-
rekçesi olarak sunmuştur. Bu sebeple de şeytanın kıyası yanlıştır ve batıl-
dır. Secde olayının zikredildiği ayetlerden anlaşıldığı kadarıyla şeytan, sa-
dece kendini Adem’den üstün görmeye kalmamıştır, aynı zamanda Al-
lah’ın emrine karşı da enaniyet duygusuna kapılmıştır. O, nefsinde hasıl
olan yanlış düşüncelerin etkisiyle Allah’ın kendisine zulmettiğini zannet-
miş⁴⁵ ve şu sözleri söyleyebilmiştir: “Şu bana üstün kıldığına baksana...”,⁴⁶
“Ben özlü balçuktan şekil verilerek kurutulmuş çamurdan yaratılmış bir insana

³⁸ el-Bakara 2/30.

³⁹ Sâd 38/72.

⁴⁰ Sâd 38/75.

⁴¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, III, 2132-2134.

⁴² Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf, *el-Bahrü'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Ce-
mil, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1420, V, 18.

⁴³ Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1986, s.
104.

⁴⁴ el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur’ân*, VII, 111.

⁴⁵ Abdülhak b. Galib b. Abdurrahman b. Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*,
thk. Abdüsselam Abduşşafi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422, III, 361.

⁴⁶ el-İsrâ 17/62.

secde etmek için (var) olmadım."⁴⁷ Bu sözler ise onun rahmeti ilahiden kovulmasının sebebi olmuştur.⁴⁸

1.2. Nemrut

Babil krallarından birisi olan Nemrut, Taberî'nin Abdullah ibn Mesud'a dayandırdığı rivayete göre, doğudan batıya tüm dünyaya hakim olan kralların ilkidir.⁴⁹ Mücahid'in verdiği bilgide ise, tarihte ikisi mümin ikisi kafir dört büyük kral yeryüzüne hakim olmuştur. Mümin krallar Süleyman (as) ile Zülkarneyn, kafir krallar ise Nemrut ile Buhtunnas'ır.⁵⁰ İslam kaynakları kendine tapılmasını isteyen ilk kişinin de Nemrut olduğunu söyler.⁵¹ Bu bilgiler ışığında Nemrut'un Mısır Firavunlarından önce kendisini tanrı kral olarak topluma kabul ettirdiğini, hatta tanrı kral kültürünün Nemrut ile başladığını düşünmek mümkündür.

Nemrut ismi Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Ancak Bakara Suresi'nde "*Allah kendisine mülk ve hükümranlık verdi diye İbrahim ile Rabbi hakkında tartışan*"⁵² şeklinde tanımlanan kişinin Nemrut olduğu müfessirlerin ortak kanaatidir.⁵³ Hz. İbrahim (as) ile Nemrut arasındaki konuşmanın zamanı ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. İbrahim (as) Nemrut'un karşısına getirildiğinde Nemrut ondan ibadet ettiği ilahı tanımlamasını ister. Çünkü o kendisinden başka bir ilahın varlığını kabul etmemekteydi. Kendisinden daha yüksek makamda bulunan, şanı kendi şanından yüce bir ilahın var olabileceğini düşünmüyordu. Zira Nemrut'un her hükmü uygulanıyor, kararlarının önüne kimse geçemiyor, bütün bir ülkeyi yönetiyor, halk

⁴⁷ el-Hıcr 15/33.

⁴⁸ el-Hıcr 15/34-35.

⁴⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Beyrut: Dâru't-Turas, 1387, I, 234.

⁵⁰ Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, tahk. Muhammed Abdusselam Ebuneyl, Mısır: Daru'l-Fikru'l-İslami el-Hadise, 1989, I, 450.

⁵¹ Cengiz Batuk, "Nemrud", *DİA*, Ankara 2006, XXXII, 554-555, s. 555.

⁵² el-Bakara 2/258.

⁵³ Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şahhata, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâs, 1423, I, 215; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muessesetü'r-Risale, 2000, V, 430; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Esad Muhammed Tîb, Suud: Mektebetu Nezzar Mustafa el-Baz, 1419, II, 498.

umudunu ona bağılıyordu.⁵⁴ İnsanların teveccühü, kazandığı başarılar onu kendinden üstün hiçbir makamı kabul etmeme noktasına sürüklemişti. Nefsinde öylesine bir yücelik hissi oluşmuştu ki, tüm insanların kendisine muhtaç olduğunu düşünerek gerçek manada ilah olduğunu söyleyebilmişti. Nemrut, yücelik düşüncesinin zihin dünyasında meydana getirdiği algı yanılması ile hükümdarlıkla rububiyeti karıştırmış ve kendisinde tanrısal kudretin varlığını iddia edebilmişti. Kibrin onu sürüklediği ironik durum Kur'an'da şu şekilde anlatılmaktadır:

“Allah kendisine mülk ve hükümlerlik verdi diye İbrahim ile Rabbi hakkında tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim “Benim Rabbim hem diriltir, hem öldürür” deyince, o: “Ben de diriltir ve öldürürüm” demişti. İbrahim “Şüphesiz ki Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen de batıdan getir!” deyince o kafir şaşırıp kalmıştı. Allah zalimler topluluğunu doğru yola erdirmez.”⁵⁵

Ayette de zikredildiği üzere Hz. İbrahim Nemrut'a Allah'ın öldürme ve diriltme vasfının bulunduğunu bildirmişti. Hz. İbrahim hem mecazi hem de hakiki anlamda kullanılan bu iki niteliği hakiki anlamında kullanmıştı. Mülk ve saltanat sebebiyle kendisini diğer insanlardan ayrıcalıklı görerek büyülenen Nemrut⁵⁶ ise konuyu çarpıtarak kavmi karşısında üstünlük sağlamak istemiş, bu sıfatı mecazi anlama çekmiş⁵⁷ ve “ben de diriltir ve öldürürüm.” demiştir. Ardından iddiasını ispat için, zindandan ölüme mahkum edilmiş iki hükümlüyü getirterek birisini öldürmüş, diğerini ise serbest bırakmıştır.⁵⁸ Bu davranış Hz. İbrahim'in söylediğine tam bir cevap olmamakla birlikte Nemrut İbrahim'le yaptığı cedeli kazanmayı hedeflemiştir. O, kibir ve inatla tanrılık davasında ısrar etmiş ve kendisinin de diriltme ve öldürme işini yapabileceği vehmine kapılmıştır.⁵⁹ Nemrut'un bu sözü karşısında Hz. İbrahim (as) münazara ve münakaşayı kesmek ve düştüğü mantık hatasını Nemrut'a göstermek için “Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen de batıdan getir!” demiştir.⁶⁰

⁵⁴ Necati Kara, *Kur'an'a Göre Hz. Musa Firavun ve Yahudiler*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1989, s. 71.

⁵⁵ el-Bakara 2/258.

⁵⁶ Sabri Yazar, *Ayetler Işığında Halilürrahman İbrahim Aleyhisselam ve Urfa Tarihçesi*, İstanbul: Zafer Matbaası, 1985, s. 66.

⁵⁷ el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 186.

⁵⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, V, 433-437.

⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 686.

⁶⁰ Necati Kara, *Kur'an'a Göre Hz. Musa Firavun ve Yahudiler*, s. 71.

Diriltme ve öldürmeye kadir olan, varlığın en ufak zerresine de tasarruf edebilir, istediğini istediği gibi yaratabilir. Bu kudreti elinde bulunduran yıldızları ve gök cisimlerini de istediği gibi kontrol edebilir. Bir gök cismi olan güneş her gün doğudan doğup, batıdan battığına göre, öldürme ve diriltmeye kadir bir ilahın güneşe tasarruf ederek onu istediği takdirde batıdan getirebilmesi gerekir. Yaratan için kolay, mahluk için ise imkansız bu talep, Nemrut'un zihin dünyasında oluşan düşünme hatasını onun yüzüne vurmuş, onu şaşırılmış ve susturmuştur.

Bu hadisenin hemen ardından Allah'ın diriltmesinin nasıl vuku bulacağı iki peygamberin başından geçen ihya olayıyla anlatılır. Bu peygamberlerden birincisi, Buhtunnasr'ın istilası sonucu harabeye dönmüş Beytülmakdis'in durumunu gördüğünde üzüntüyle "Allah bunu ölümünden sonra nasıl diriltecek?" sorusunu soran Üzeyir'dir (as).⁶¹ Onun yaşadıkları ayette şöyle konu edilir:

*"Yahut o kimseyi görmedin mi ki, duvarları çatılarının üzerine yıkılmış bir kasabaya uğradı da, "Allah bunu ölümünden sonra nasıl diriltecek?" dedi. Bunun üzerine Allah onu yüz yıl ölü bıraktıktan sonra diriltti. "Ne kadar ölü vaziyette kaldın?" dedi. O da: "Bir gün ya da bir günün birazı kadar kaldım" dedi. (Allah) "Hayır yüz yıl kaldın, yiyeceğine bak, bozulmamış. Bir de eşeğine bak; (onun kemikleri kalmış. Böyle yapmamız) seni, insanlara ibret belgesi kılmamız içindir. Şimdi o kemiklere bak, onları nasıl yerli yerine getirip sonra ona et giydireyoruz." dedi. O, (merkep dirilip) kendisine apaçık belli olunca, şöyle dedi: "Artık biliyorum ki Allah, şüphesiz her şeye kadirdir.""*⁶²

Diğer peygamber ise yukarıda Nemrut ile mücadelesi zikredilen Hz. İbrahim'dir. Onun ölümden sonra ihyanın nasıl vuku bulacağını öğrenme talebi ve bu isteğe Allah'ın cevabı ayette şöylece anlatılır:

*"Vaktiyle İbrahim de: "Ey Rabbim! Ölüleri nasıl dirilteceğini bana göster." demişti. (Allah) "Yoksa inanmadın mı?" dedi. "Evet (inandım), fakat kalbimin iyice mutmain olması için (istedim)." dedi. (Allah) buyurdu ki: "Öyleyse dört (cins) kuş yakala, onları kendine alıştır (sonra kesip parçala) ve her dağın üzerine onlardan bir parça koy, sonra da onları çağır; koş koş sana gelirler." Bil ki Allah, mutlak galiptir, tam hüküm ve hikmet sahibidir.""*⁶³

⁶¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 687-688.

⁶² el-Bakara 2/259.

⁶³ el-Bakara 2/260.

Bu ayetler, insanlara ölümden sonra dirilmenin esrarını anlatmak için misal olarak sunulmuştur. Yine bu ayetler Nemrut'un diriltmesiyle Allah'ın diriltmesi arasındaki farkı ortaya koymuştur. Allah'ın diriltmesinin mecazi değil hakiki anlamda gerçekleşeceğini zihinlere yerleştirmiştir. Kur'an'ın anlatımına göre, Allah öldükten sonra bozulmuş, parça parça olmuş, ufalanmış, toz haline gelmiş, yeryüzünün çeşitli yerlerine savrulmuş, en ufak parçaları bile bir araya toplar, kemikleri birleştirir, onlara eskisi gibi et giydirir ve ölüp yok olmuş varlığı ilk haline döndürür. O'nun diriltmesi ile ihya etmek iddiasıyla mahpus bir insanı özgür bırakmak aynı şey değildir. Hz. İbrahim ile Nemrut arasında geçen tartışmanın ardı sıra bu iki örneğin verilmesiyle Nemrut'un yaptığının da diriltme statüsüne gireceği düşüncesi çürütülmüştür. Böylelikle ihya konusunda zihinlerde oluşabilecek algı yanlışlığının önüne geçilmiştir.

1.3. Firavun

Kur'an-ı Kerim'de üstünlük algısı sebebiyle eleştiri konusu edilen bir diğer kişi de Firavun'dur. Firavun kadim Mısır'da hüküm süren Amerika krallarının genel unvanıdır.⁶⁴ Kur'an'ın zikrettiği Firavun, Hz. Musa (as) döneminde yaşamış ve yönetimi elinde bulundurmuştur. Firavun kelimesi, hükümdarlar için unvan olmasına rağmen, Firavun'un yaptıkları sebebiyle bu isim, sapma, saptırma, fesat ve dalalet anlamlarına da kullanılmış,⁶⁵ zeka ve kurnazlıkla birlikte küstah ve kibirli kimselere sıfat olmuştur.⁶⁶

Kur'an'ın Firavun'a yönelttiği ilk eleştiri onun büyülenmesidir. Kasas Suresi'nde onun İsrail oğullarına zulmünden önce kibirlenmesi anılarak adeta diğer cürümleri bu günaha bağlanmıştır.

“Doğrusu Firavun, o yerde (Mısır'da) büyüklendi ve halkını birtakım gruplara böldü. Onlardan bir grubu zayıf düşürerek oğullarını boğazlıyor, kızlarını da sağ bırakıyordu. Çünkü o bozgunculardan idi.”⁶⁷

Hız. Musa ile Firavun'un aralarında geçen konuşmaların konu edildiği ayetlerde bile Firavun'un kendini beğenmesinin tezahürlerini görmek

⁶⁴ Fahrüddin er-Razî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1420, III, 505.

⁶⁵ Ebussuûd Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezaya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts., IV, 239.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 323.

⁶⁷ el-Kasas 28/4.

mümkündür. O, kendisine Hakkın emirlerini tebliğ için gelen Musa'ya öncelikle yaptığı iyilikleri sayar. Kendi yanında, sarayın içinde büyümesini hatırlatır. Böylece o, nimetleri başa kakarak karşıdakini minnet altında bırakmak ister.⁶⁸ "Biz seni küçük bir çocukken aramızda yetiştirmedik mi? Üstelik ömrünün kaç yılını aramızda geçirdin?"⁶⁹ Yine bu diyalogda Hz. Musa, Allah'ın sıfatlarından, yüceliğinden bahsedince Firavun alaycı bir üslup takınarak etrafındakilere "işitmiyor musunuz?"⁷⁰ sorusunu yönelterek Hz. Musa karşısında kedisini yüceltmeye çalışır.

Hz. Musa'nın Firavun'a gönderiliş sebebini de bu temel hatada aramak gerekir. Kibir ve gurur Firavun'u kendisinden başka hiçbir otoriteyi tanımamaya sürüklemiştir. O, kendisinde üstün yönlerin bulunduğunu vehmederek şahsını ibadete layık bir rabb olarak sunmuştur. Bunun ilanı için "Ben sizin en yüce rabbinizim!"⁷¹ "Sizin için benden başka bir ilah bilmiyorum"⁷² ifadelerini kullanmıştır. Kedisini Hakka çağıran Hz. Musa'ya "Andolsun ki, benden başka bir ilâh edinirsen, kesinlikle seni zindana atılanlar arasına koyarım."⁷³ demekten de çekinmemiştir.

Kibrin ulaşabileceği en uç noktaya bir örnek olan Firavunun bu tavrı hakkında müfessirlerin görüşü genel olarak şöyledir: Firavun bu sözlerle, ne isterse onu yapabileceğini, onun hükmünün önüne geçebilecek hiçbir makam tanımadığını söylemek istemişti. Onun tanrılık iddiası, zatını halkına ihsan ve lütufta bulunan, yiyecek ve giyeceklerini sağlayan, onları tehlikeden koruyan güç olarak kabul etmesinden kaynaklanıyordu. Bu iddia ile O, "sizi besleyip büyüten benim, öyleyse benden başka hizmet ve itaat edeceğiniz birisini tanımıyorum" demek istiyordu.⁷⁴ Firavun'a göre mutlak otorite kendisiydi. Halk kendisine kayıtsız şartsız itaat etmeliydi. Söylediği veya yaptığı şeyler, insan doğasına, hak ve adalete aykırı olsa da tabası tarafından tartışmasız uygulanmalıydı.⁷⁵ Firavun zikrettiğimiz

⁶⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 260.

⁶⁹ eş-Şuarâ 26/18.

⁷⁰ eş-Şuarâ 26/25.

⁷¹ en-Naziat 79/24.

⁷² el-Kasas 28/38.

⁷³ eş-Şuarâ 26/29.

⁷⁴ Bkz. Nizamuddin en-Nisaburî, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-Furkân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416, V, 343; er-Razî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIV, 341; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3734-3735.

⁷⁵ Kara, *Kur'an'a Göre Hz. Musa Firavun ve Yahudiler*, s. 153; 277-280.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

amaçların yanında, halkının onu sevip ondan korkmalarını da hedeflemişti.⁷⁶

Ayetler incelendiğinde Firavun'un zeki bir insan olduğu fakat zekasını kurnazlık yönünde kullandığı anlaşılmaktadır. Kendi üstünlüğünü temel hareket noktası olarak belirlediği için zekası Firavun'u doğruyu bulup hakka teslimiyet yerine, konumunu kuvvetlendirmeye sevk etmiştir. Firavun, büyülenmenin onu düşürdüğü yanlışlığı sebebiyle akıl almaz yanlışları ve zulümleri yapmıştır.

Firavun'un tanrılığını ilan ettiği şu ifade aynı zamanda onun kurnazlığına da işaret etmektedir: *"Ey ileri gelenler! Sizin için benden başka bir ilah bilmiyorum."*⁷⁷ Burada Firavun düşüncesini mutlak bir kanaat olarak sunmamıştı. Konuya şüpheli bir tutumla yaklaşmayı tercih etmişti. Bunun için "bilmiyorum" demiş, insafı görünmek istemişti. Ardından da Haman'dan kendisine rasathane olarak kullanılacak bir kule yapmasını istemişti. Ona göre, belki inşa edilen bu rasathane sayesinde Musa'nın Rabbi bulunabilirdi. Bu durum ayette şöyle bildirilir:

*"Ey Haman! Haydi benim için tuğla fırınına yak da bana yüksek bir kule yap! Belki ben Musa'nın İlâh'ını görürüm. Çünkü ben onu yalancılardan sanıyorum"*⁷⁸

Firavun, Hz. Musa'nın göklerin ve yerin Rabbi diye tanımladığı Allah'ın gözle görülebilecek cismani bir varlıkmiş gibi düşünmüştü. Halkının da kendisi gibi düşünmeleri için bilimsel bir yaklaşım sergiliyor izlenimi vermeye çalışmıştır.

Kur'an'da anlatıldığı şekliyle Firavun etrafındaki bir grup insanla istişare etmekte onların da görüşlerini almaktaydı. Hatta zaman zaman meseleleri halka arz ederek kamuoyunu etkilemeye çalışmaktaydı.⁷⁹ Firavunun etrafındakilerle danışmasının temel sebebi, onun kendisini halkının görüşlerine değer veren seçkin bir şahsiyet şeklinde gösterme çabasında aranabilir. Başka bir açıdan bakıldığında ise onun kamuoyu algısını istediği gibi manipüle etmek için böyle bir yönetim tarzı benimsediği hüküme varılabilir. Sonuçta Firavun, düşünce tarzıyla yakın çevresinden başlayarak tüm toplum üzerinde bir algı operasyonu yürütmüş bunda da

⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3734.

⁷⁷ el-Kasas 28/38.

⁷⁸ el-Kasas 28/38.

⁷⁹ Tâhâ 20/56-58.

başarılı olmuştur. Yönetime ortak ettiği kıpti toplumu en üstün insanlar olduklarına inandırmış, kendi kabileleri dışındaki unsurları köleleştirmiş, asimilasyona tabi tutmuştur. Tehdit oluşturabilecek grupları düşman olarak tanımlayarak onların kundaktaki bebeklerini öldürmekten çekinmemiştir. Bir topluma, masum bebekleri düşman gösterip onları ortadan kaldırmayı milli bir vazife gibi algılatmak, kendini büyük kabul etmeyi temel hareket noktası belirleyen düşünme tarzının savrulabileceği noktaları işaret etmektedir. Bu düşünme tarzı akliselimle çeliştiği, isabetli olmadığı, gerçek anlamda gelecekle ilgili doğru tedbirleri de içermediği için⁸⁰ Kur'an Firavun hakkında *وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ* "Firavun'un emri hiç de isabetli değildi"⁸¹ bu yurmuştur.

Kur'an'ın bildirdiğine göre Hz. Musa (as) Firavun'a tebliğ için gittiğinde ona ve etrafındakilere bir takım mucizeler de göstermişti. Onların vicdanları bu mucizelerin doğruluğuna inandığı halde üstünlük hissini etkisiyle kibirlendiler de kendilerine zulmederek⁸² inkara saptılar. Sonrasında bütün bu mucizeler için "bu apaçık bir sihirdir" dediler.⁸³ Kibir bir imparatorluğun tüm yöneticilerinin algılarının kapanmasına sebep olmuş, adeta gözlerini kör etmiş ve onları doğruları kabulden alıkoymuştu. Haktan geldiğini itiraftan kaçındıkları mucizeleri, inkarlarına bahane yapmak için en kolay yolu seçerek sihir diye adlandırmışlardı. Firavun'un kibirin etkisi ile düştüğü bu yanılısına şöyle anlatılır:

*"Andolsun ki, biz, ona (Firavun'a) bütün ayetlerimizi gösterdik de o yine yalanladı ve yüz çevirdi, direndi ve: "Ey Musa! Sihrinle bizi yurdumuzdan çıkarmak için mi geldin?" dedi. "Biz de mutlaka sana, onun benzeri bir sihirle karşılık vereceğiz. Şimdi sen, aramızda bizim de senin de caymayacağımız uygun buluşma yeri ve vakti ayarla.""*⁸⁴

Firavun gördüklerini anlamlandırmada hata yaptığı gibi Hz. Musa'nın davranışını da yanlış bir gerekçeye bağlamıştı. Firavun'a göre Hz. Musa'nın yaptıklarının mantıki bir açıklaması olmalıydı. O dönemde Mısır'da büyü yaygındı bunun için de Firavun Hz. Musa'dan gördüğü bu

⁸⁰ Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzil*, Beyrut: Daru'l-Kutubî'l-Arabî, 1407, II, 426.

⁸¹ Hûd 11/97.

⁸² İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 181.

⁸³ en-Neml 27/10-14.

⁸⁴ Tâhâ 20/56-58.

olağanüstü halleri aklına ilk gelen açıklama ile izaha kalkmıştı. Hz. Musa'yı bilgin bir sihirbaz, gösterdiği mucizeleri ise sihir diye itham etmek⁸⁵ ona ve çevresindekilere daha akli göründü. Firavun, İsrailoğullarından olan Hz. Musa'nın meydan okurcasına, korkusuzca kendi karşısına çıkmasının da bir gerekçesinin olması gerektiğini düşünmüştü. Ona göre bütün bunlar, Firavun ve kavmini mağlup edip Mısır'dan çıkarmak için yapılmaktaydı.⁸⁶ Firavun kendi maiyetindeki sihirbazların ortaya çıkan bu tehlikeyi bertaraf edeceğini düşünerek Hz. Musa'ya "sana yaptığının benzeri bir sihirle karşılık vereceğiz" demişti.

Firavun ülkenin en mahir sihirbazlarını toplamış ve onlarla anlaşmıştı. Firavun, sihirbazlara Hz. Musa'ya üstün gelirlerse onlara ödüller vereceğini, ayrıca onları kendisinin yanında duran en has adamları arasına alacağını vadetmişti.⁸⁷ Hz. Musa ile sihirbazlar arasındaki karşılaşmada önce sihirbazlar hünerlerini sergilemişler, rivayetlere göre büyük halatları, sıırıkları ve sopaları yere atmışlardı. Atılanlar, izleyenlere üst üste binmiş, birbirine sarılmış, hareket eden yılanlar şeklinde görünmüştü ve bu yılanlar karşılaşmanın yapıldığı vadiyi doldurmuştu. Bu manzara karşısında insanlar dehşete kapılmış,⁸⁸ Hz. Musa da görüntüden etkilenerek korkmuştu.⁸⁹ Sonrası Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılır:

"Biz de Musa'ya: "Asanı bırak." diye vahyettik. Bir de ne görsünler, o, (sihirbazların) uydurup gösterdiklerini yakalayıp yutuverdi. İşte gerçek meydana çıktı ve onların yaptıkları boşa gitti. İşte orada yenildiler ve küçük düştüler. Sihirbazlar secdeye kapandılar. "Musa ve Harun'un Rabbi olan alemlerin Rabbine iman ettik." dediler."⁹⁰

Bu olay, davranışlarını kendini üstün kabul etme temeline dayandıran kişilerin düşebilecekleri algı ve düşünce hatalarını işaret etme yönüyle önemli bir örnektir. Firavun ve sihir ilmine vakıf sihirbazlar mucizeyi görmüşler Firavun kibrin etkisiyle gördüklerini sihir olarak algılamayı ve böylece açıklamayı tercih etmişti. İşin uzmanı olan, sihir ilminde derinleşen sihirbazlar ise gördüklerinin sihir ile açıklanamayacağını, bunun bir

⁸⁵ eş-Şuarâ 26/34-35.

⁸⁶ el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XI, 142.

⁸⁷ Bkz. el-A'râf 7/112-114; eş-Şuarâ 26/38-42.

⁸⁸ el-A'râf 7/116.

⁸⁹ Tâhâ 20/67.

⁹⁰ el-A'râf 7/117-122.

mucize, bunu gösterenin ise bir peygamber olduğunu anlamışlardı.⁹¹ Gördüklerini ön yargısız değerlendirmek onları, tüm makam ve para vaatlerini terk edip mümin bir muvahhit olarak Allah için secdeye kapanmaya sevk etmişti. Firavun ise; "Ben size izin vermeden mi O'na iman ettiniz? Şüphesiz o size sihri öğreten büyüğünüzdür. O halde elbet ben de sizin, ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim ve mutlaka sizi hurma dallarına asacağım. Siz de hangimizin azabı daha şiddetli ve daha sürekli dir elbette bileceksiniz."⁹² diyerek iman eden sihirbazları ölümle tehdit etmişti.

Firavun her akıl sahibinin yanlışlığını anlayabileceği bir iddiayı dillendirmişti. Hz. Musa ile sihirbazların bir araya gelmesi pek mantıklı değildi. Çünkü o, Medyen tarafından gelmişti. Sihirbazlar ise Firavun'un adamları tarafından Mısır'ın farklı şehirlerinden toplanmıştı. İki tarafın birbiri ile görüşmesi mümkün değildi. Üstelik sihirbazlarla Firavun arasında geçen pazarlıkta, Firavun onlara para ve makam vadetmişti. Onların bu işi dünyalık hırsıyla yaptıkları anlaşılmaktaydı. Firavun gibi zeki ve kurnaz bir insanın bunu anlayamaması olası değildi.⁹³ Firavun bu iddiaları zihinleri bulandırarak kamuoyu nezdindeki üstün mevkiini koruma gayretiyle dillendirmişti.

2.Üstünlük Algısının Gerekçelenirilmesinde Sahip Olunan İmkanların Rolü

Kendini beğenen insan, kendisini hemcinslerinden üstün saymasına farklı sebep ve gerekçeler ileri sürebilir. İnsanın soyu, nesebi, aidiyet hissiyle bağlandığı sınıf ve zümre, toplumda elde ettiği güç, kuvvet ve sosyal statü söz konusu gerekçeler arasındadır. Allah'ın insana bahşettiği, kişiyi diğer insanlardan pozitif yönde farklı kılabilecek bedeni ve zihni özellikler de kendini beğenme hissinin oluşmasında rol oynayabilir. İnsanın hayatta elde ettiği başarılar, üstünlük algısının şekillenmesinde yaratılıştan gelen özelliklerden daha etkin olabilir. Zira herkesin başarı sağlayamayacağı alanlarda muvaffak olup, başkalarının yapamadıkları işleri yapabilmek,

⁹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts., II, 1070.

⁹² Tâhâ 20/71.

⁹³ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 458.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

özgüven duygusunun yanı sıra, kendini beğenip kendisinde ayrıcalık vehmetmeyi de beraberinde getirebilir. Bunun için mal, mülk, zenginlik, makam, başarı ve bunlara bağlı olarak her tür dünyalık imkan övünç vesilesi yapılmıştır. Bunların yanı sıra tarihi sürecin herhangi bir yerinde toplumlara Allah tarafından bahşedilen manevi yardımlar da insanların kendilerini ayrıcalıklı görmelerine sebep olabilmıştır.⁹⁴

Allah tarafından bahşedilmesine rağmen kafirler tarafından kendini beğenme ve büyüklenme vesilesi yapılan tüm imkanlar, aynı zamanda inkarcıların mantık hatalarının çıkış noktasını da oluşturmaktadır. Yani onlar, kendilerine ihsan edilen maddi manevi nimetlerin Allah'tan geldiğini unutarak bu nimetleri birer gurur sebebi yapmışlardır. Verilen imkanların yanlış yorumlanması ve nimet vereni görmeksizin, nimetleri ya da kemal özellikleri kendi nefsinden bilme, düşünme hatalarını da beraberinde getirmiş, insanları hatalı çıkarımlara sürüklemiştir.

2.1. Zenginlik ve Maddi Başarılar

Kur'an'ın eleştiri konusu ettiği düşüncelerden birisi, dünyada sahip olunan malların kişinin Allah katındaki durumu ile bağlantılı olduğu zandır. Müşrikler, zenginlikle insanın Allah katındaki değeri arasında bir ilişki bulunduğunu iddia etmişlerdi. Allah tarafından sevimleri ve Allah katındaki kerametleri sebebiyle dünya nimetlerine nail olduklarını düşünüyorlardı.⁹⁵ İnanmadıkları ölüm sonrası hayatın gerçekleşmesi durumunda ise, dünyadakinden daha iyi imkanlara kavuşacaklarını zannederek "Mutlaka bu benim hakkımdır. Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Rabbime döndürülsem bile, hiç şüphesiz benim için O'nun yanında elbet daha güzeli vardır."⁹⁶ diyebilmişlerdi.

Zenginlik, güç ve imkanlarını kutsayıp bunlar sebebiyle büyükenler, ahiret hayatını da kendi zanları muvacehesinde değerlendirmişlerdi. Onların kanaatine göre, elde ettikleri mal, mülk, zenginlik, evlat, tebaa, ulaştıkları imkanlar nasıl onları dünyada prestijli bir konuma taşımışsa ahirette de kurtuluşlarına yardımcı olacaktı. Zaten onların kanaatlerine göre, kendilerine verilen bu nimetler Allah tarafından sevildiklerine

⁹⁴ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazali, *İhyâ-i Ulumi'd-dîn*, trc., Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yay., 1982, VII, 21-31.

⁹⁵ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 157.

⁹⁶ Fussilet 41/50. Bk. el-Kehf 18/36; Meryem 19/77.

işaretti. Kur'an, dünya hayatıyla ahiret hayatını özdeşleştiren bu anlayışın düzeltilmesini ister. Kur'an bunu yaparken zaman zaman her iki tarafın fazilet kriterlerini ve aralarındaki farklılıkları zikreder. Dünya malı ve zenginliği Allah'ın dilediğine verdiğini⁹⁷ insana güven telkin eden bu unsurların aslında Allah katında bir değeri bulunmadığını, bu sebeple de inkarcıları kurtarmayacağını,⁹⁸ Allah'a yakınlığın ancak iman ve salih amel ile mümkün olduğunu vurgular.⁹⁹

*"Mal ve oğullar, dünya hayatının zînetidir. Baki kalacak olan salih ameller ise, Rabbinin katında sevapça daha hayırlı, ümit bağlanmaya da daha layıktır."*¹⁰⁰

*"İnkâr edenlere gelince, onların malları da evlatları da Allah'a karşı kendilerine asla fayda vermeyecektir."*¹⁰¹

Zenginliğe dayalı ayrıcalık düşüncesi toplumun diğer değer yargıları gibi peygamber algısını da etkilemiştir. Kendilerini üstün kabul eden insanların peygamberlerden beklentileri de bu ölçüde ayrıcalıklıdır. Peygamber gönderilen toplumlar üstünlüğün temel kriterini maddi başarı ve imkanlara endekslemeleri sebebiyle, peygamberlerin diğer insanlardan bu yönden daha üstün ve daha başarılı olmaları gerektiği düşüncesine sapsmışlardı. Onlara göre peygamberler, mal, mülk, zenginlik, evlat gibi gücü sembolize eden her tür imkana diğer insanlardan daha fazla sahip olmalıydı. Onların gerçekten Allah tarafından seçildiklerinin ispatı için bu gerekliydi. Zira toplumun nazarında Allah, sevdiği insanlara zenginlik vermişti. Eğer peygamberler Allah'ın emriyle konuşan Allah'ın has kulları ise, onların elinde daha büyük zenginlik bulunmalıydı. Halbuki gönderilen peygamberler çarşıda, pazarda dolaşüyor, geçim için gündelik işlerle uğraşıyorlardı.¹⁰² Bu sebeple müşrikler Hz. Peygamber (sas) hakkında; "Ona (gökten) bir hazine verilmeli yahut kendisinin içinden yiyeceği bir bahçesi olmalı değil miydi?" demişlerdi.¹⁰³

Mekke müşriklerinin şahsında ortaya çıkan bu tavır Hz. Peygamber öncesi toplumlarca da dillendirilmişti. Onlar da kibirlenen her toplum gibi

⁹⁷ Sebe' 34/36.

⁹⁸ el-Câsiye 45/9-10.

⁹⁹ Sebe' 34/37.

¹⁰⁰ el-Kehf 18/46. Dünya ve ahiret hayatları arasındaki fark için bk. Âl-i İmrân 3/14; el-Kehf 18/45-49; Sebe' 34/35-42.

¹⁰¹ Âl-i İmrân 3/116.

¹⁰² el-Furkân 25/7.

¹⁰³ el-Furkân 25/8. Bkz. el-İsrâ 17/91, 93.

peygamberlerin zengin ve güçlü insanlar olmaları gerektiği inancındaydılar. Kadim Mısır'da topluma lider olup krallık makamına geçen kişiye altın bilezikler takıldığı için¹⁰⁴ Firavun Hz. Musa'nın da krallar gibi, gücü ve liderliği simgeleyen altın bileziklerinin bulunması gerektiğini düşünmüştü. Bu sebeple benzer talepleri şu sözlerle istenmişti: "(Eğer dediği doğru ise, gökten) üstüne altın bilezikler atılmalı ve beraberinde birbiri ardınca melekler gelmeli değil miydi?"¹⁰⁵

Mala mülke güvenmek bunları üstünlük sebebi kabul etmek sadece müşrikleri yanlışlara sürüklememiştir. Bu algı, iman eden bir toplumu bile göz önündeki gerçekleri görememeye, hatta başındaki peygamberin açık emrine itiraza yönelmiştir. Yurtlarından çıkarılan Yahudiler dönemin peygamberinden komutası altında düşmanla savaşacakları bir kral tayin etmesini istemişler. O da, Allah'ın kendilerine Talut'u melik tayin ettiğini bildirmişti. Yahudiler ise, Talut'un fakirliğini gerekçe göstererek buna itiraz etmişlerdi.¹⁰⁶ Halbuki Talut'un bizzat Allah tarafından seçilmesi ve bunu peygamberin tebliğ etmesi, inanan bir toplum nazarında Talut'un melikliği için en kuvvetli karine kabul edilmeliydi. Fakat Yahudiler bunu göz ardı ettiler.¹⁰⁷ Peygamberleri onlara Talut'un Allah tarafından melik seçilmesinin nedenlerini de açıklamıştı. Talut liderliğin gerektirdiği bilgi, beceri ve güce sahip olması sebebiyle seçilmişti.¹⁰⁸ Bu izahat Yahudileri ikna etmede yetersiz kalmış olmalı ki peygamberleri; "*Onun hükümdarlığının alameti, size meleklerin taşıdığı Tabut'un gelmesidir ki, içinde Rabbinden bir sekinet, Musa ve Harun ailesinin geriye bıraktıklarından bir bakiye vardır. Eğer iman edenlerdenseniz sizin için bunda kesin bir alamet vardır.*"¹⁰⁹ demişti. Peygamberlerinden komutası altında birleşecekleri bir kral belirlemesini iste-

¹⁰⁴ Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1418, V, 93.

¹⁰⁵ 43/ez-Zuhruf, 53.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/247.

¹⁰⁷ Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, II. 574.

¹⁰⁸ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Beyrut: Dâru'l-Kelîmu't-Tîb, 1998, I, 204.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/248.

yen Yahudi toplumu, Hz. Musa ve Hz. Harun'a ait kutsal emanetler melekler tarafından getirilince, itirazı bırakmış ve Talut'un liderliğinde sa-vaşa gitmeye razı olmuştu.¹¹⁰

2.2. Soy/Neseb ve Manevi Yardımlar

Kendini beğenip diğer insanlardan üstün görmenin sebeplerinden birisi de soy ve nesebiyle övünmektir. Kişi müntesibi olduğu grubu kutsar, aidiyet hissiyle bağlı bulunduğu toplumun diğer toplumlardan üstünlüğüne inanır. Üstünlük yüklediği toplumun bir ferdi olan kendi şahıslarını da hem cinslerinden ayrıcalıklı görür ve diğer insanlara karşı küçümser bir tavır takınır. İçinde yaşanılan toplumun tarihin herhangi bir evresinde elde ettiği başarılar veya toplumun soy ağacında yer alan karizmatik ya da dini şahsiyetlerin varlığı bu algının oluşup pekişmesinde etkindir. Bu şekilde kendini beğenen birey, bir takım yollarla geçmişten tevarüs eden bilgi, düşünce, inanç, gelenek, ritüel ve benzeri mirasın doğruluğunu kabul edip bunları yüceltir. Bunlar üzerinde sorgulama ve eleştiri yapılmasını kabul etmez.¹¹¹ Selef hakkında geliştirilen hüsnü zan yenilik ve gelişmenin önünü tıkadığı gibi bir takım hataların da sebebidir. Çünkü yüceltilmiş bir geçmiş anlayışına sığınmanın ortaya çıkardığı kibir, geçmişi körü körüne taklitle birlikte, yeni ve farklı her şeyi dışlamaya neden olur.¹¹²

Tüm peygamberler gibi, Hz. Nuh,¹¹³ Hz. Salih,¹¹⁴ Hz. İbrahim,¹¹⁵ Hz. Şuayb,¹¹⁶ Hz. Musa'nın¹¹⁷ gönderildikleri toplumlar nesepleri ile övünerek büyülenmiş ve ilahi emirlere karşı çıkmışlardı. Geçmiş kutsayıp soy ile büyülenme Hz. Peygambere karşı çıkan müşriklerin kullandıkları en önemli argümanlardandı.¹¹⁸ Bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilir: "İşte

¹¹⁰ Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Talib, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, b.y., Mecmûatu Buhusî'l-Kitâbi ve's-Sünne, 2008, I, 839; Cabir b. Musa el-Cezâîrî, *Eyseru't-Tefsîr li Kelâmi'l-Âliyyi'l-Kebîr*, Suud: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2003, I, 236-237.

¹¹¹ Kadir Polater, "Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, cilt:17, sayı:1, 63-88, s. 75.

¹¹² Şemsettin Işık, *Kur'an'da Taklit Anlayışı*, Ankara: Ahsen Matbaa, 2004, s. 55.

¹¹³ Nûh 71/7; el-Mü'minûn 23/23-24.

¹¹⁴ Hûd 11/62.

¹¹⁵ eş-Şûra 26/70-76.

¹¹⁶ Hûd 11/87.

¹¹⁷ Yunus 10/78; İbrahim 14/10; el-Kasas 28/36.

¹¹⁸ el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; Lokman 31/21.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

böyle, senden önce hangi memlekete uyarıcı (bir peygamber) göndermişsek, mutlaka oranın şımarık varlıkları: “Biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uymuş kimseleriz.” dediler.”¹¹⁹

Mekke müşrikleri Hz. İbrahim’in soyundan gelirlerdi. Onlar övünç vesilesi yaptıkları bu özelliği bir meşruiyet kaynağı olarak kullanırlardı. Kendilerinin ilahi kaynağa sahip olduklarını da iddia ederlerdi.¹²⁰ Kabe’nin civarında iskanlarını, atalarının Kabe’ye ve hacılara yaptıkları hizmetleri söz konusu iddialarını gerekçelendirmekte kullanırlardı. Bu nitelikler onların Araplar arasındaki saygınlığını arttırmış, diğer kabilelerden ayrı olarak ticari dokunulmazlık elde etmelerini sağlamıştı.¹²¹ Fil hadisesinden sonra ise Arapların nezdinde Kabe’nin değeri ve dokunulmazlığı daha da artmıştı. Bütün bunların sonucunda Mekkeliler aşırı bir öz güvene kapılmış, atalarının yaptıkları tüm davranışların Allah tarafından onaylandığı zannına kapılmışlardı. Çünkü Ehl-i Kitap olan Ebrehe ve ordusu putlarla dolu Kabe’yi yıkmaya kalkışınca helak edilmişti. Onlara göre bu durum, Beytullah ile birlikte ecdadın inançlarının kutsallığını işaret etmekteydi. Yine onların kanaatine göre, Allah dilese onlar ve ataları putlara tapmazdı,¹²² Allah onların yaptıklarından razı olmasaydı bir ceza veya azap göndererek bu yanlışlarını düzeltirdi.¹²³ Böylece onlar kendini beğenmenin sürüklediği bir yanılsamayla tüm yanlışlarının sorumluluğunu Allah’a yükleyebilmişlerdi.

Verilen manevi nimetler sebebiyle üstünlük hissine kapılıp kendini beğenmenin en bariz örnekleri Yahudilerde ortaya çıkmaktadır. Kur’an’ın beyanına göre Allah Yahudilere türlü türlü nimetler vermiş, onları vaktiyle diğer insanlara tafdil etmişti.¹²⁴ Onların soyu Hz. Yakup ve Hz. İshak yoluyla Allah’ın dostu Hz. İbrahim’e dayanıyordu. Hz. İbrahim’den sonra

¹¹⁹ ez-Zuhruf 43/23.

¹²⁰ Fethi Ahmet Polat, “Mekkî Surelerde Müşriklere Yönelik Eleştirel Dil”, *Kur’an Nüzulünün Mekke Dönemi*, Editör; Mesut Okumuş, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yay., 2012, 145-168, s. 150.

¹²¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, IX, 6152-6154.

¹²² el-En’âm 6/148; en-Nahl 16/35.

¹²³ Ebussuûd, *İrşâdu Akli’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm*, III, 196.

¹²⁴ el-Bakara 2/47, 122; el-A’râf 7/140.

gönderilen peygamberlerin tamamı ise onun neslindendi.¹²⁵ Bu peygamberlerden pek azı hariç hepsi İsrailoğulları arasından seçilmişti.¹²⁶ Allah, resullerle birlikte onlara hidayet rehberi olan kitaplar indirmiş, onların içinden Allah'ın dininin ve kitabının muhafızı alimler çıkarılmıştı.¹²⁷ Bu soydan öylesine çok peygamber gönderilmişti ki, Hz. İsa'ya kadar bir nebiyi hemen ardı sıra başka bir nebi takip etmiş,¹²⁸ Hz. Musa ile Hz. Harun, Hz. İsa ile Hz. Yahya örneklerinde olduğu gibi bazen de aynı dönemde birden çok peygamber görev yapmıştı.

Yahudiler tarihi süreçte atalarına ihsan edilen şeref, ikram ve nimetler sebebiyle kendilerini ayrıcalıklı hissetmiş, aşırı bir öz güvene kapılmışlardı. Bu durum onları yanlış akıl yürütmeye, bunun sonucunda ise yanlış çıkarımlara sürüklemişti. Aşırı bir öz güven ile kendilerinin Allah'ın çocukları ve sevgili kulları olduklarını söylemişlerdi.¹²⁹ Yine aynı saiklerle cehenneme düşmeyeceklerini düşerlerse de cehennem ateşinin kendilerini sadece birkaç gün gibi kısa bir süre yakacağını iddia etmişlerdi.¹³⁰

Üstünlük kompleksi onlara başka hataların da yolunu açmıştı. Kendini Allah'ın seçkin kulları addeden Yahudiler yaptıkları tüm davranışların Allah tarafından hoş görüleceği zannına da kapılmışlar.¹³¹ Bu öz güven ile hak ölçüsü olan Allah'ın kelamına uymamakta, ondan sapmaktaki, hatta bir takım şeyleri uydurup dini bir gerçeklikmiş gibi sunarak bunların Allah'ın kitabından olduğunu söylemekte beis görmemişlerdi.¹³² Bu durum da onların yanılmalarının temel sebebi olmuştu.

“Baksana o kendilerine kitaptan bir pay verilmiş olanların haline! Aralarında hüküm vermek için, Allah'ın Kitabı'na çağrılıyorlar da, sonra onlardan bir grup, yüz çevirip dönüp gidiyor. Bunun sebebi, onların: “Ateş bize, sayılı (birkaç) gün dışında asla dokunmayacak.” demeleridir. Halbuki uydurdıkları bu şeyler, dinleri hakkında kendilerini yanıltmıştı.”¹³³

¹²⁵ el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, I, 410.

¹²⁶ Müfessirler Hz. Muhammed (sas) ve Hz. Eyüp (as) dışındaki peygamberlerin Hz. Yakup'un (as) neslinden geldiklerini söylerler. Bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 501.

¹²⁷ Bkz. el-Mâide 5/44.

¹²⁸ Bkz. el-Bakara 2/87.

¹²⁹ el-Mâide 5/18.

¹³⁰ el-Bakara 2/80.

¹³¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I, 269.

¹³² el-Bakara 2/79.

¹³³ Âl-i İmrân 3/23-24.

Düşüncede meydana gelen savrulma sebebiyle Yahudiler kendilerini doğruluğun tek ölçüsü zannetmişlerdi. Bunun bir yansıması olarak kendi milletlerinden olmayanların¹³⁴ cennete asla giremeyeceğini savunmuşlardı.¹³⁵ “Ümmilere karşı bir sorumluluğumuz yoktur.”¹³⁶ diyerek ümmi olarak niteledikleri kendi dinleri dışındaki insanların haklarını yemeyi tecviz etmişlerdi.¹³⁷ Böylece aşırı öz güven, onları doğruları tersyüz ederek kendi kuruntularını hakkın ölçüsü gibi göstermeye itmişti. Durum öyle bir hal almıştı ki, Yahudiler kendilerinin peygamberleri bile yargılayabilecek konumda olduklarını zannetmişlerdi. Allah’ın gönderdiği ve masumiyetleri bizzat Allah tarafından vurgulanan enbiyayı ve getirdikleri düsturları, kibirleri sebebiyle beğenmeyerek, peygamberleri inkar ve öldürmelerinde bir kötülük bulunmadığını düşünmüşler,¹³⁸ onları öldürmeyi kendilerinde bir hak olarak görebilmişlerdi.¹³⁹ Bu ise Allah’a bağlanma iddiasındaki bir grubun düşebileceği en büyük hataydı. Kendilerini Allah’ın sevgilileri ve çocukları şeklinde kabul ettikten sonra Allah tarafından gönderilmiş peygamberleri öldürmek, kendini üstün görmenin sürükleyebileceği savrulmayı işaret etmesi açısından önemlidir.¹⁴⁰

3. Üstünlük Duygusunun Savrulduğu Nihai Nokta, Algı Kapanması

Her fırsatta ecdadı ile övünen, Allah’ın atalarından binlerce peygamber göndererek kendilerini muhatap alması ile gururlanan İsrail oğullarının iftihar sebebi yaptıkları resulleri öldürebilmeleri hangi koşulda mümkün olabildi? İnsanın, kendini nakzetmesi anlamına gelebilecek böyle bir tutumun içine girmesi için akli melekelerini atıl bırakacak bir durumda bulunması gerekir. Yahudiler kendini doğru kabul etmiş, bunun dışındaki her şeye karşı algılarını kapatmışlardı. Onlar Peygamberlerin getirdikleri hidayeti görmezden gelmişler onların tebliğ ettiklerini ise işitme-

¹³⁴ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 384.

¹³⁵ el-Bakara 2/111.

¹³⁶ Âl-i İmrân 3/75.

¹³⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 521-525; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 684-685.

¹³⁸ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 156.

¹³⁹ el-Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/112.

¹⁴⁰ İbrahim b. Ömer el-Bikâî, *Nazmü'd-Dürer fi Tenâsübi'l-Ayâti ve's-Süver*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmi, ts., VI, 245.

miş gibi davranmışlardı. Bu sebeple görüp işittiklerinden faydalanamamışlardı.¹⁴¹ Duyular şartlanma ve kibrin etkisiyle körleşip, sağırlaşınca sağlıklı da düşünememişlerdi. Peygamber çocukları olmaları sebebiyle, peygamberleri inkar edip öldürmeleri durumunda Allah'ın onlara ceza vermeyeceğini zannetmişlerdi.¹⁴² Yahudilerin bu durumu ayetlerde şöyle anlatılmıştır;

“Andolsun ki, biz, İsrail oğullarından sağlam söz almış ve kendilerine resuller göndermiştik. Ne zaman bir peygamber canlarının istemediği şeyi getirmişse, kimisini yalanlamış, kimisini de öldürmüşlerdir. Onlar, kendi başlarına bir fitne gelmeyeceğini sandılar da kör ve sağır kesildiler. Sonra Allah, onlara tevbe nasip etti. Ama onlardan çoğu yine kör ve sağır kesildiler. Allah, yaptıklarını hakkıyla görmektedir.”¹⁴³

Yahudiler tarihi süreçte peygamberlere karşı takındıkları tavrı Hz. Peygamber karşısında da sergilemişlerdi. Onlar Allah Resulünün tebliğine kendilerini kapatarak “Kalplerimiz kılıflıdır”¹⁴⁴ demişlerdi. Onlar bu sözleri ile kalplerinin Tevrat'ın ilmiyle tamamen dolu olduğunu söylemek istemişlerdi.¹⁴⁵ Onlara göre onların kalpleri ilim kabıydı,¹⁴⁶ dolu bir kabin doluluğunu işaret için üstünün örtüldüğü gibi, onların kalpleri de örtülerek kapatılmıştı. Artık içine bir şey alabilecek durumda değildi. Kalplerinde Tevrat'ın bilgisi bulunduğu için, ihtiyaç duyulan tüm hikmet ve ilime sahiptiler. Bunun için de Muhammed'in (sas) getirdiğine ihtiyaçları yoktu. Bu tavır aslında kendi fikrine aşırı güvenin yanı sıra dışarıdan gelebilecek bilgilere kapalılığın ifadesidir.

Yahudilerin sergiledikleri tavrın benzerleri müşrikler tarafından da sergilenmiştir. Onlar da Kur'an karşısında kendilerini kapatmış, onun öğretilerini algılamamak için direnmişlerdi. Müşrikler Allah Resulünün (sas) söylediklerine kayıtsız kalacaklarını şu şekilde beyan etmişlerdi: “*De-diler*

¹⁴¹ el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 248.

¹⁴² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, IV, 328.

¹⁴³ el-Mâide 5/70-71.

¹⁴⁴ el-Bakara 2/88.

¹⁴⁵ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 327.

¹⁴⁶ İbrahim b. es-Sırrî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, Beyrut: Alemu'l-kütüb, 1988, II, 127.

ki: 'Bizi çağırduğın şeye karşı kalplerimiz sargılar içindedir (kapalıdır). Kulaklarımızda bir ağırlık, bizimle senin aranda bir perde vardır. Sen amel et, biz de şüphesiz (kendi dinimize göre) amel ederiz.'"¹⁴⁷

Müfessirlerin beyanına göre müşrikler, kendileriyle Rasulullah'ın tebyin ettiği şeyler arasında bir engel bulunduğunu ifade etmekle Rasulullah'a (sas) şunu söylemiş oluyorlardı: "Kalplerimizde örtüler vardır ki, sözlerin kalplerimize ulaşamaz. Kulaklarımızda senin söylediklerini işitememize engel bir ağırlık vardır ki, bu sebeple seni tıpkı gerçekte işitmeyen fakat işitiyormuş gibi sessizce duran bir sağırın dinlediği gibi dinliyoruz. Bunun için işitemeyen, akledemeyen ve anlamayanlar gibi senin davetini reddediyoruz."¹⁴⁸ Böylelikle onlar söylenenleri algılamalarının mümkün olmayacağını ilan etmişlerdi.

İnsan duyu organlarının verdiği bilgilerle dış dünyaya açılır, onlardan edindiği veriler sayesinde düşünür, kararlar alır, hayatını yönlendirir.¹⁴⁹ Düşünme ve tefekkürün gerçekleştiği yer ise kalptir.¹⁵⁰ Diğer bir ifadeyle irade, idrak, bilgi ve duyu gibi manevi dinamikler kalpte aksiyon haline çevrilir.¹⁵¹ Kalp dışarıdan gelebilecek verilere kapatılınca, duyu organları da asli görevlerini yapamayıp işlevsizleşirler. Bu nedenle gözler adeta körleşir, kulaklar ise sağırlaşır. Her hangi bir sebeple kalbi ile ona ulaşacak bilgi arasında set koyan insan, aslında algısını tam anlamıyla kapatmış olur. Bu sebeple Kur'an'da inkar edenler için sağır, kör ve dilsiz¹⁵² ifadeleri kullanılmıştır. Böylelikle söz konusu kimselerin kalpleri gibi algılarını da kilitlediklerine, kendilerinin dışındakilerle aralarına mesafe koyduklarına, her yönüyle idraklerini kapattıklarına işaret edilmiştir. Bu duruma düşüldüğünde ise, konuşanın kimliğine bakılmaksızın, sözün kime ait olduğu düşünülmemektedir, delillerin kuvvetine itibar edilmeksizin görülenler ve duyulanlar inkar edilir. Bunun için söz konusu duruma düşen

¹⁴⁷ el-Fussilet 41/5.

¹⁴⁸ Siracuddin Ömer b. Ali en-Numanî, *el-Lubâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1998, XVII, 101; Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vesît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1994, IV, 24.

¹⁴⁹ Harun Çağlayan, "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, cilt: 9, sayı: 1, 233-262. s. 251

¹⁵⁰ Mustafa Şentürk, *Kur'an'da Akıl*, İstanbul: Yeni Zamanlar Yay., 2004, s. 179-185.

¹⁵¹ Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul: Pınar Yay., 2003, s. 67.

¹⁵² el-Bakara 2/18, 171. Ayrıca bk. el-En'âm 6/39; el-Enfâl 8/22.

müşriklere doğruyu göstermenin, onlara hakkı duyurmanın imkansızlığı Kur'an'da tekrar tekrar vurgulanmıştır. Allah Rasulüne hitaben inen şu ayetler konunun bu yönüyle ilgilidir;

"Göremiyorlarsa körlere doğru yolu sen nasıl göstereceksin?"¹⁵³

"Sen o körleri, sapıklıklarından çevirip doğru yola getirecek de değilsin."¹⁵⁴

"O sağırlara sen mi işittireceksin? Yahut o körleri ve apaçık bir sapıklıkta olanları sen mi doğru yola eriştireceksin?"¹⁵⁵

Kibir sonucu ortaya çıkan algı kapanması öylesine derindir ki, bu şekilde kendisini şartlandıran kişiyi ikna için her tür delil getirilse, mucizeler gösterilse yine de bu insanların ikna edilmesi neredeyse imkansızdır.¹⁵⁶ Hz. Peygamberin tebliğine muhatap Mekke müşrikleri üstünlük kompleksiyle kendilerini peygambere denk saymışlar, ikna olup indirilene teslimiyetleri için, Rasulullah'ın bir takım mucizeler göstermesini,¹⁵⁷ ona verilenin ayınlarının kendilerine de verilmesini¹⁵⁸ şart koşmuşlardı. Onların talepleri arasında Allah'ın melekleri ile birlikte kefalet için gelip peygamberini desteklemesi de vardı.¹⁵⁹ Kur'an'da bildirildiğine göre bu durumdaki müşriklere istedikleri mucizeler gösterilse, gökyüzünden melekler indirilse, kabirlerden ataları kaldırılsa, istekleri üzere her tür kefil getirilse de bu kefiller Hz. Peygamberi tasdik etse, yine de onlar iman etmezlerdi.¹⁶⁰ Yine onların istedikleri gibi olsa da, Kur'an okunduğunda onun etkisi ile dağlar yürütülse, yer yarılrsa, ölümler konuşsa bile inanmayacak kişiler yine de bir mazeret uydurur ve inkarlarında sabit kadem olurlardı.¹⁶¹ Bu durumdaki kişiler için göğün kapıları açılrsa da oradakileri temaşa etseler farklı bir sonucun ortaya çıkmayacağı şöylece bildirilir:

"Onlara gökten bir kapı açsaydık da oradan yukarı çıkacak olsalardı: "Herhalde gözlerimiz perdelendi, belki de biz büyülenmiş bir topluluğuz." derlerdi."¹⁶²

¹⁵³ Yunus 10/43.

¹⁵⁴ en-Neml 27/81; er-Rûm 30/53.

¹⁵⁵ ez-Zuhruf 43/40.

¹⁵⁶ Bkz. Yunus 10/96-97.

¹⁵⁷ el-Bakara 2/118, el-Hıcr 15/7.

¹⁵⁸ el-En'âm 6/124.

¹⁵⁹ el-İsrâ 17/92.

¹⁶⁰ Bkz. el-En'âm 6/111. Ayrıca tefsiri için bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 2026-2027.

¹⁶¹ er-Ra'd 13/31. Tefsir için bkz. el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmî'l-Kur'ân*, IX, 318-319.

¹⁶² el-Hıcr 15/14-15.

Sonuç

Kibir akli melekelerin fonksiyonel çalışması önünde bir engeldir. Kendini beğenerek üstünlük kompleksine kapılmak, bir dizi mantık hatalarını da beraberinde getirir. Çünkü merkeze üstünlük duygusu konulur, akıl yürütmede hükmün bağlanacağı temel kriter benlik hissi olur. Artık dışardan gelen tüm veriler bu kritere göre algılanır. Temel kriterde, kişinin öz benliği lehine de olsa, tarafgirlik bulunduğu için algılarda yanılgılar meydana gelir. Bu ise, yanlış algı üzerine bina edilen akıl yürütmeleri, kararları, hükümleri hatalı kılar. Kur'an'da kibri ile öne çıkan şahsiyetlerin düşüncelerinde görünen yanlışların temelinde söz konusu benlik duygusu bulunmaktadır. Onlar hakkın üstünlüğü yerine, kişisel üstünlüklerini hareket noktası olarak belirlemişler, doğruyu tespit etmektense kendi yüceliklerini ispata çalışmışlardır. Bu sebeple yanılgılara düşerek herkesin kavrayıp anlayabileceği basit gerçeklikleri bile fark edememişlerdir.

Üstünlük kompleksi ile hareket eden kişiler, kendine belli ön kabuller belirleyip bu ön kabulleri inanç boyutuna taşır, bunların tartışılmasını bile kabul etmezler. Sabit ve değişmez olduğunu iddia ettikleri kriterleri iman düsturuymuş gibi savunur, bunların karşısındaki her fikir ve düşünceye algılarını kapar, adeta benliklerini kilitlerler. Kendi benliklerinde oluşturdukları kilitlenme sebebiyle Allah tarafından gönderilen gerçekleri de kabulden kaçınırlar. Kendini her şeyin üstünde kabul etmek beraberinde doğruları ve hakkı inkarı da getirir. Böylelikle küfür kendini beğenmenin ulaştırdığı bir sonuç olur. Bu duruma düşüldüğünde ise, konuşanın kimliğine bakılmaksızın, sözün kime ait olduğu düşünülmezsiz, delillerin kuvvetine itibar edilmeksizin görülenler ve duyulanlar inkar edilir. Adeta gözler görmez, kulaklar işitmez olur. Hakka karşı kalpler kilitlenir de iman etmek mümkün olmaz.

Kur'an, bazı kişi ve toplumları onların kibirlerine vurgu yaparak eleştirir. Bu eleştirilerin yer aldığı ayetler, üstünlük kompleksinin bireyi ve cemiyeti düşürebileceği hataları işaret eder. Bu manada Kur'an'da zikri geçenlerden birisi de Şeytandır. O, Allah'ın yücelttiği melekler arasına koyduğu, çeşitli ikramlarda bulunduğu bir varlıktı. O bu ikramlara ve sahip olduğu üstün bilgiye rağmen üstünlük kompleksiyle insanı insan yapan, onu mükerrem varlık noktasına taşıyan manevi özellikleri fark edememiş, Allah'tan gelen secde emrine direnmiş, O'nun emirlerini sorgulamış, hatta hiçe saymıştı. Emri verenin kimliğini, yüceliğini göz ardı etmiş,

O'nun her yaptığının hikmet ve hak üzere olduğunu unutmuştu. Kendi bilgisini Allah'ın bilgisinden üstün sanmıştı. Kibir Nemrut ve Firavun'u tanrılık iddiasına kadar sürüklemişti. Kendilerine sunulan delillere, gördükleri mucizelere rağmen tanrılık davasında ısrar etmişler, toplumun teveccühünü kazanabilmek için çeşitli kurnazlıklara başvurmuşlardı. Bu bağlamda varlıklarına tehdit olarak kabul ettikleri peygamberleri batıl çıkarma çabasına girişmiş, onları toplumun düzenini bozmaya çalışan düşmanlar şeklinde sunmuşlardı.

Üstünlük duygusu cemiyetleri, vicdanların kabul etmeyeceği haksızlık ve zulümlere de sürükler. Bu zulümlerin bir örneği Firavun'un başında olduğu Mısır toplumu tarafından sergilenmiştir. Bu toplum, masum bebekleri düşman olarak algılamış ve onları öldürmekten çekinmemiştir. Bir diğer örnek ise, Yahudiler eliyle vuku bulmuştur. Peygamber nesli olmakla övünen bu sebeple kendilerini diğer insanlardan üstün gören Yahudiler, kendilerine Allah'ın emirlerini tebliğ için gönderilmiş pek çok peygamberi öldürmüşlerdir.

Kaynakça

- Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Batuk, Cengiz, "Nemrud", *DİA*, Ankara 2006, XXXII, 554-555.
- el-Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- el-Bikâî, İbrahim b. Ömer, *Nazmü'd-Dürer fi Tenâsübi'l-Ayâti ve's-Süver*, Kahire ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul ts.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâhu Tâcu'l-Luğati ve Sihâhu'l-Arabî*, thk. Ahmed Abdülğafur Attar, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- el-Cezâirî, Cabir b. Musa, *Eyseru't-Tefsîr li Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr*, Suud: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2003.
- Çağlayan, Harun, "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, 9/1, 233-262.
- Çağrıçı, Mustafa, "Kibir", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 562-563.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-Muhîr fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebû Mansûr, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, Beyrut 2001.
- Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu Aklî's-Selîm ila Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabî, ts.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhîr*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005.
- el-Gazalî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-i Ulumi'd-dîn*, trc. Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yay., 1982.
- Işık, Şemsettin, *Kur'an'da Taklit Anlayışı*, Ankara: Ahsen Matbaa, 2004.
- İbn Atiyye, Abdulhak b. Galib b. Abdurrahman, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.

- İbn Ebî Hatim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Esad Muhammed Tîb, Suud: Mektebetu Nezzar Mustafa el-Baz, 1419.
- İbn Fâris, Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, tahk. A. Muhammed Harun, Dâru'l- Fikr, 1979., *Mücmelü'l-Luğa li'bni Fâris*, tahk. Züheyr Abdülmuhsin, Beyrut 1986.
- İbn Hanbel, Ahmed Ebû Abdillâh eş-Şeybanî, *Musnedu el-İmâm Ahmed ibn Hanbel*, thk. Şuayb Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, thk. Sami ibn Muhammed, Dâru Tîbe, 1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sadır, 1414.
- İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk Ahlak Eğitimi*, trc. Abdulkadir Şener, İstanbul 2013.
- el-İsfehânî, er-Rağîb, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Kara, Necatî, *Kur'an'a Göre Hz. Musa Firavun ve Yahudiler*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1989.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Misriyye, 1964.
- Mekkî, Ebu Muhammed b. Ebi Talib, *el-Hidâye ila Buluği'n-Nihâye*, Mecmûatu Buhûsî'l-Kitâbi ve's-Sünne, 2008.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şahata, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423.
- Mücâhid, Ebu'l-Haccac b. Cebr, *Tefsîru Müâhid*, tahk. Muhammed Abdusselam Ebunneyl, Mısır: Dâru'l-Fikru'l-İslâmî el-Hâdise, 1989.
- Müslim, İbn Haccâc Ebû'l-Hasan, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Beyrut: Dâru İhyai't-turâsî'l-Arabî, ts.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekat Abdullâh b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Beyrut: Dâru'l-Kelime't-Tîb, 1998.
- en-Nisaburî, Nizamuddin, *Çarâibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-Furkân*, Beyrut 1416.
- en-Numanî, Siracuddin Ömer b. Ali, *el-Lubâb fi Ulûmi'l-Kitâb*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1998.
- Öner, Necatî, *Klasik Mantık*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1986.
- Özel, İsa, "Kur'an Ekseninde Narsizim ve Din", *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2013, cilt: 6, sayı: 28, 248-268.
- Polat, Fethi Ahmet, "Mekkî Surelerde Müşriklerle Yönelik Eleştirel Dil", *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi*, Editör; Mesut Okumuş, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yay., 2012.
- Polater, Kadir, "Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, cilt: 17, sayı: 1, 63-88.
- er-Razî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Çayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420.
- Şentürk, Mustafa, *Kur'an'da Akıl*, İstanbul: Yeni Zamanlar Yay., 2004.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, b.y., Müessesetü'r-Risâle, 2000., *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- el-Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *el-Vesît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Adil Ahmed Abdulmecid, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1994.
- Yazar, Sabri, *Ayetler Işığında Halilürrahman İbrahim Aleyhisselam ve Urfa Tarihçesi*, İstanbul: Zafer Matbaası, 1985.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, 1979.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, by., ts.
- ez-Zeccâc, İbrahim b. es-Sırrî, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1988.
- ez-Zemaşerî, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Çavâmidî't-Tenzil*, Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-Arabî, 1407.